

แนวทางการบูรณาการภูมิปัญญาท้องถิ่นในการใช้สมุนไพรพื้นบ้าน
ตามแนวพุทธศาสนาของชุมชนตำบลบ้านวาน อำเภอท่าบ่อ
จังหวัดหนองคาย*

Integration of Local Wisdom and Buddhist Principles in
the Use of Traditional Herbal Medicine: A Case Study of
Ban Wan Subdistrict, Tha Bo District, Nong Khai Province

พระครูสิริปัสสัรคุณ ปภัสสร (ดง มีศรี), สมเดช นามเกต,
พระมหาประทีป อภิวิพัฒน์ (แถวพันธุ์) และอริย์ช เลิศรวมโชค

Phrakhru Siripapassarakun Papassaro (Dong Meesri), Somdet Namket, Phramaha Prateep

Abhivaddhano (Thawpuntu) and Arithat Loesruamchok

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตหนองคาย, ประเทศไทย

Mahachulalongkomrajavidyalaya University, Nong Khai Campus, Thailand

Corresponding Author, E-mail: arithatloes@gmail.com

บทคัดย่อ

การวิจัยครั้งนี้ มีวัตถุประสงค์เพื่อ 1) ศึกษาองค์ความรู้ภูมิปัญญาเกี่ยวกับการใช้สมุนไพรที่ปรากฏ
ในคัมภีร์พระพุทธศาสนา 2) ศึกษาภูมิปัญญาการใช้สมุนไพรของชุมชนตำบลบ้านวาน อำเภอท่าบ่อ จังหวัด
หนองคาย 3) นำเสนอแนวทางการบูรณาการภูมิปัญญาท้องถิ่นในการใช้สมุนไพรพื้นบ้าน เป็นการวิจัย
เชิงคุณภาพ ใช้การสัมภาษณ์แบบกึ่งโครงสร้าง และการสนทนากลุ่มย่อย เป็นเครื่องมือในการเก็บรวบรวม
ข้อมูล กลุ่มผู้ให้ข้อมูลหลักประกอบด้วย พระภิกษุ และประชาชนในชุมชน จำนวนทั้งสิ้น 34 รูป/คน
การวิเคราะห์ข้อมูลใช้วิธีการวิเคราะห์เชิงพรรณนา

ผลการวิจัยพบว่า

1. การใช้สมุนไพรในพระพุทธศาสนาในมหาวิภังค์ (พระวินัยปิฎก เล่มที่ 1) และ จุลวรรค กล่าวถึง
การรักษาพระภิกษุด้วยสมุนไพร เป็นแนวทางสำคัญในการดูแลสุขภาพของพระสงฆ์ โดยเน้นการเสริมสร้าง
สมดุลระหว่างร่างกาย จิตใจ และจิตวิญญาณ ซึ่งช่วยให้การปฏิบัติธรรมอย่างมีประสิทธิภาพ ภูมิปัญญา

*ได้รับบทความ: 9 กุมภาพันธ์ 2568; แก้ไขบทความ: 31 พฤษภาคม 2568; ตอรับตีพิมพ์: 5 มิถุนายน 2568

Received: February 9, 2025; Revised: May 31, 2025; Accepted: June 5, 2025

การใช้สมุนไพรในยุคพุทธกาลเพื่อรักษาสุขภาพ ส่งเสริมความสมดุล และก่อให้เกิดประโยชน์ต่อสังคมโดยรวม

2. ชุมชนตำบลบ้านวอนมีภูมิปัญญาการใช้สมุนไพรที่สืบทอดกันมาอย่างยาวนาน โดยเป็นการผสมผสานระหว่างการรักษาทางกายและการดูแลจิตใจ เพื่อให้เกิดความสมดุลอย่างยั่งยืน สมุนไพรที่ใช้ มักมีสรรพคุณในการบำบัดโรค เป็นแนวคิดที่สอดคล้องกับหลักพุทธศาสนาในการดูแลสุขภาพ นอกจากการบำบัดทางกายแล้ว สมุนไพรยังมีบทบาทในการปรับสมดุลจิตใจ โดยช่วยเสริมสร้างความสงบและสมาธิผ่านกระบวนการรักษาและการปฏิบัติธรรม

3. การใช้ภูมิปัญญาเชิงพุทธในการดูแลสุขภาพด้วยสมุนไพรเป็นการรักษาที่สอดคล้องกับธรรมชาติและเน้นความยั่งยืน การปลูกและใช้สมุนไพรอย่างถูกวิธีช่วยลดผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อม ขณะเดียวกันยังช่วยส่งเสริมการเรียนรู้และการพึ่งพาตนเองในการดูแลสุขภาพ การนำหลักธรรมมาประยุกต์ใช้ร่วมกับการใช้สมุนไพรทำให้เกิดแนวทางการรักษาที่ครอบคลุมทั้งกายและใจ ช่วยให้ผู้นับถือมีสุขภาพแข็งแรง สมดุล และมีคุณภาพชีวิตที่ดีขึ้นในระยะยาว

คำสำคัญ: บุรณการ; ภูมิปัญญาท้องถิ่น; การใช้สมุนไพรพื้นบ้าน; พระพุทธศาสนา

Abstract

The objectives of this research are as follows: 1) study the body of knowledge and wisdom regarding the use of herbal medicine as found in Buddhist scriptures, 2) examine the local wisdom on the use of medicinal herbs in the Ban Wan Subdistrict community, Tha Bo District, Nong Khai Province, and 3) propose guidelines for integrating local herbal knowledge with Buddhist principles in the context of the Ban Wan Subdistrict community, Tha Bo District, Nong Khai Province. This is a qualitative research study employing semi-structured interviews and focus group discussions as the primary data collection methods. The key informants consist of 34 individuals, including Buddhist monks and laypeople from the community. The data were analyzed using descriptive analysis.

The findings reveal that:

1. The Use of Herbal Medicine in Buddhism is found in the Mahāvibhaṅga (Vinaya Piṭaka, Volume 1) and Cullavagga, where the treatment of monks using herbal remedies is described. This reflects a fundamental approach to health care for the monastic community, emphasizing the balance between body, mind, and spirit. The wisdom of herbal use during the Buddha's time aimed not only to maintain physical health but also to promote

overall well-being, thereby benefiting both the individual and society.

2. The Ban Wan Subdistrict community possesses long-standing local wisdom in the use of herbal medicine, blending physical healing with mental care to achieve sustainable balance. The herbs used are known for their therapeutic properties, in line with Buddhist principles of health care. Beyond physical treatment, herbal remedies also contribute to mental equilibrium by fostering calmness and concentration through healing practices and Dhamma-based activities.

3. The application of Buddhist wisdom in herbal medicine emphasizes harmony with nature and sustainability. The proper cultivation and use of medicinal plants help minimize environmental impact while also promoting learning and self-reliance in healthcare. The integration of Buddhist principles with traditional herbal medicine creates a holistic approach to healing, supporting both physical and mental well-being, and ultimately enhancing the quality of life in the long term.

Keywords: Integration; Local Wisdom; Traditional Herbal Medicine; Buddhism

1. บทนำ

การแพทย์แผนไทยและการใช้สมุนไพรพื้นบ้านนับเป็นภูมิปัญญาอันล้ำค่าที่สืบทอดกันมาอย่างยาวนานในสังคมไทย โดยเฉพาะในชุมชนชนบทที่ยังคงใช้สมุนไพรในการดูแลสุขภาพควบคู่กับวิถีชีวิตที่ผูกพันกับพระพุทธศาสนา ซึ่งเป็นศูนย์กลางของการดำเนินชีวิตและแนวทางแห่งจริยธรรม อย่างไรก็ตาม ในยุคปัจจุบันที่การแพทย์สมัยใหม่เข้ามามีบทบาทมากขึ้น การใช้สมุนไพรพื้นบ้านและแนวทางการดูแลสุขภาพตามหลักพุทธเริ่มถูกลดความสำคัญและอาจสูญหายไปจากวิถีชุมชน ด้วยเหตุนี้ การศึกษาและรวบรวมองค์ความรู้ภูมิปัญญาท้องถิ่นเกี่ยวกับสมุนไพรในบริบทของพระพุทธศาสนาจึงมีความจำเป็นอย่างยิ่ง เพื่อรักษาองค์ความรู้ดั้งเดิมให้คงอยู่ และนำมาบูรณาการสู่แนวทางการดูแลสุขภาพแบบองค์รวมที่สอดคล้องกับบริบทวัฒนธรรมของชุมชนในยุคปัจจุบัน อีกทั้งยังเป็นแนวทางในการส่งเสริมการพึ่งพาตนเองด้านสุขภาพอย่างยั่งยืน (เฟิง เฉิง และเหียน เจีย, 2565, หน้า 23-34) และมีแนวคิดเกี่ยวกับการดูแลสุขภาพที่เกี่ยวข้องกับสมดุลของร่างกายและจิตใจ การใช้สมุนไพรในพระพุทธศาสนาได้รับการกล่าวถึงในพระไตรปิฎกและเอกสารทางศาสนาอื่นๆ โดยมุ่งเน้นให้พระสงฆ์และประชาชนสามารถดูแลสุขภาพของตนเองด้วยวิถีธรรมชาติ (เรมวอล นันทศุภวัฒน์ และคณะ, 2558, หน้า 222-232) อย่างไรก็ตาม ในปัจจุบันการใช้สมุนไพรพื้นบ้านเริ่มลดลง เนื่องจากการเข้าถึงยาแผนปัจจุบันและการเปลี่ยนแปลงของวิถีชีวิต (มณฑา จินดา, 2561) การศึกษาแนวทางการบูรณาการภูมิปัญญาท้องถิ่นในการใช้สมุนไพรตามแนวพระพุทธศาสนาจึงเป็นสิ่งสำคัญในการรักษาภูมิปัญญาดั้งเดิมและส่งเสริมสุขภาพแบบองค์รวมของ

ชุมชน (พระบุญร่วม ปากาโร (ผ่านทอง), 2558, หน้า 57-63)

สภาพปัญหาปัจจุบันแม้ว่าชุมชนตำบลบ้านวุ่น อำเภอท่าบ่อ จังหวัดหนองคาย จะยังคงมีการใช้สมุนไพรพื้นบ้านในการดูแลสุขภาพ แต่การสืบทอดองค์ความรู้เริ่มลดลง เนื่องจากคนรุ่นใหม่ให้ความสนใจน้อยลงและหันไปพึ่งพาการแพทย์แผนปัจจุบันมากขึ้น นอกจากนี้ การขาดการบันทึกองค์ความรู้ทำให้เกิดความเสี่ยงที่ภูมิปัญญาท้องถิ่นจะสูญหาย อีกทั้งยังมีข้อจำกัดด้านพื้นที่เพาะปลูกสมุนไพรและการขาดแคลนทรัพยากรในการอนุรักษ์พันธุ์พืชสมุนไพรสำคัญ สำหรับแนวทางการใช้สมุนไพรที่สอดคล้องกับหลักพระพุทธศาสนายังไม่ได้ได้รับการศึกษาอย่างเป็นระบบและนำมาปรับใช้ให้เกิดประโยชน์สูงสุด จากปัญหาดังกล่าว ผู้วิจัยจึงมุ่งเน้นสร้างองค์ความรู้เกี่ยวกับสมุนไพรพื้นบ้านของชุมชนตำบลบ้านวุ่น รวมถึงศึกษาการประยุกต์ใช้ตามแนวคิดทางพระพุทธศาสนา เพื่อนำไปสู่การพัฒนาแนวทางการบูรณาการภูมิปัญญาท้องถิ่นในการใช้สมุนไพร นอกจากนี้ ยังมีการส่งเสริมการปลูกและอนุรักษ์พืชสมุนไพร การจัดอบรมให้ความรู้แก่พระสงฆ์และชาวบ้าน และการเผยแพร่ข้อมูลในรูปแบบที่เข้าถึงได้ง่าย เพื่อให้เกิดการสืบทอดองค์ความรู้อย่างยั่งยืน

ความสำคัญของการวิจัยการศึกษานี้มีความสำคัญต่อการอนุรักษ์และฟื้นฟูภูมิปัญญาท้องถิ่นเกี่ยวกับสมุนไพรพื้นบ้านที่กำลังจะเลือนหายไป โดยมุ่งเน้นให้เกิดการบูรณาการกับหลักพระพุทธศาสนา เพื่อให้เกิดแนวทางการดูแลสุขภาพแบบองค์รวมที่เหมาะสมกับวิถีชีวิตของชุมชน (วิทยา ลิมจิตกร, 2561, หน้า 64-84) นอกจากนี้ ยังช่วยสร้างความตระหนักถึงคุณค่าของภูมิปัญญาดั้งเดิม และสนับสนุนให้คนรุ่นใหม่เห็นความสำคัญของสมุนไพรพื้นบ้าน อันจะนำไปสู่การใช้ทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืนและเกิดประโยชน์ต่อสังคมโดยรวม (ราตรี ฤทธิรัตน์, อุมพร บุญญโสพรรณ และวันดี สุทธิรังสี, 2548, หน้า 30-43) ซึ่งประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ 1) ได้แนวทางที่เป็นรูปธรรมในการบูรณาการภูมิปัญญาท้องถิ่นเกี่ยวกับสมุนไพรพื้นบ้านตามแนวพระพุทธศาสนา 2) ช่วยอนุรักษ์และสืบทอดองค์ความรู้เกี่ยวกับสมุนไพรของชุมชนตำบลบ้านวุ่นให้คงอยู่ต่อไป 3) ส่งเสริมสุขภาพของชาวบ้านและพระสงฆ์ผ่านการใช้สมุนไพรตามแนวทางที่สอดคล้องกับหลักพระพุทธศาสนา 4) เพิ่มโอกาสในการพึ่งพาตนเองด้านสุขภาพของชุมชน ลดการพึ่งพาแผนปัจจุบัน 5) กระตุ้นให้เกิดการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ โดยเฉพาะพืชสมุนไพรที่มีคุณค่าทางยาที่อาจสูญพันธุ์ 6) เป็นแนวทางในการพัฒนานโยบายด้านการส่งเสริมสุขภาพแบบองค์รวมที่เชื่อมโยงกับวิถีชีวิตและวัฒนธรรมท้องถิ่น

จากการศึกษาแนวทางการบูรณาการภูมิปัญญาท้องถิ่นในการใช้สมุนไพรพื้นบ้านตามแนวพระพุทธศาสนา คาดว่าจะสามารถนำไปสู่การพัฒนาแนวทางการดูแลสุขภาพที่สอดคล้องกับวิถีชีวิตของชุมชน สร้างจิตสำนึกในการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ และทำให้ภูมิปัญญาท้องถิ่นได้รับการสืบทอดอย่างเป็นระบบและยั่งยืน

2. วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาองค์ความรู้การใช้สมุนไพรที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา
2. เพื่อศึกษาภูมิปัญญาการใช้สมุนไพรของชุมชนตำบลบ้านวุ่น อำเภอท่าบ่อ จังหวัดหนองคาย
3. เพื่อนำเสนอแนวทางการบูรณาการภูมิปัญญาท้องถิ่นในการใช้สมุนไพรพื้นบ้านตามแนวพระพุทธศาสนาของชุมชนตำบลบ้านวุ่น อำเภอท่าบ่อ จังหวัดหนองคาย

3. วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้ เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) มุ่งเน้นการศึกษาเชิงลึกเกี่ยวกับภูมิปัญญาท้องถิ่นในการใช้สมุนไพรพื้นบ้านตามแนวพระพุทธศาสนา โดยอาศัยการสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth Interview) และการสนทนากลุ่ม (Focus Group Discussion) กับผู้ให้ข้อมูลหลักในชุมชนตำบลบ้านวุ่น อำเภอท่าบ่อ จังหวัดหนองคาย โดยใช้วิธีการเก็บรวบรวมข้อมูล และวิเคราะห์ข้อมูลตามแนวทางการวิจัยเชิงพรรณนา (Descriptive Analysis) รายละเอียดวิธีดำเนินการวิจัยมีดังนี้

กลุ่มผู้ให้ข้อมูลหลัก (Key Informants) กลุ่มผู้ให้ข้อมูลหลักถูกคัดเลือกโดยใช้วิธีการเลือกแบบเจาะจง (Purposive Sampling) เพื่อให้ได้ข้อมูลที่มีความลึกซึ้งและตรงตามวัตถุประสงค์ของการวิจัย ประกอบด้วย 6 กลุ่มหลัก ได้แก่ 1) กลุ่มพระสงฆ์และพระสังฆาธิการ ผู้มีบทบาทในการเผยแผ่หลักธรรมและดูแลสุขภาพพระสงฆ์ในวัด 2) กลุ่มหมอยาพื้นบ้าน ผู้มีความรู้เกี่ยวกับสมุนไพรและการรักษาโรคด้วยภูมิปัญญาท้องถิ่น 3) กลุ่มปราชญ์ชาวบ้าน ผู้ทรงภูมิปัญญาและมีบทบาทสำคัญในการถ่ายทอดองค์ความรู้ในชุมชน 4) กลุ่มเจ้าหน้าที่สาธารณสุข บุคลากรทางการแพทย์ที่เกี่ยวข้องกับการใช้สมุนไพรในงานสาธารณสุข 5) กลุ่มผู้นำชุมชน บุคคลที่มีบทบาทในการส่งเสริมการดูแลสุขภาพและการอนุรักษ์ภูมิปัญญา 6) กลุ่มผู้ใช้สมุนไพร ประชาชนที่ใช้สมุนไพรในการรักษาโรคตามแนวทางพุทธศาสนา รวมทั้งสิ้น 34 รูป/คน

เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย ดังนี้ 1) แบบสัมภาษณ์เชิงลึก ใช้สัมภาษณ์รายบุคคลเพื่อรวบรวมข้อมูลเชิงลึกเกี่ยวกับแนวทางการใช้สมุนไพรและการบูรณาการภูมิปัญญาท้องถิ่นกับหลักพระพุทธศาสนา 2) แนวคำถามสำหรับการสนทนากลุ่ม ใช้กระตุ้นการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นระหว่างผู้ให้ข้อมูลหลัก 3) แบบการบันทึกภาคสนาม ใช้บันทึกข้อสังเกตเกี่ยวกับบริบททางสังคม วัฒนธรรม และการใช้สมุนไพรในพื้นที่ และ 4) เครื่องบันทึกเสียงและภาพถ่าย ใช้เพื่อบันทึกข้อมูลจากการสัมภาษณ์และการสนทนากลุ่มเพื่อการวิเคราะห์ข้อมูล

การเก็บรวบรวมข้อมูล 1) ศึกษาข้อมูลเอกสาร (Documentary Research) วิเคราะห์ข้อมูลจากคัมภีร์พระพุทธศาสนา เอกสารทางวิชาการ และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง สัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth Interview) 2) ดำเนินการสัมภาษณ์เป็นรายบุคคลกับผู้ให้ข้อมูลหลักเพื่อให้ได้ข้อมูลเชิงลึก 3) การสนทนากลุ่ม (Focus Group Discussion) จัดกลุ่มสนทนาเพื่อแลกเปลี่ยนความคิดเห็นและตรวจสอบความถูกต้อง

ของข้อมูล 4) การสังเกตแบบมีส่วนร่วม (Participant Observation) ลงพื้นที่ศึกษาและสังเกตพฤติกรรมของชุมชนที่เกี่ยวข้องกับการใช้สมุนไพร

การวิเคราะห์ข้อมูล ใช้วิธีการวิเคราะห์เชิงพรรณนา (Descriptive Analysis) และการตรวจสอบความถูกต้องของข้อมูล สังเคราะห์ข้อมูลและนำเสนอผลการวิจัยตามวัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้

4. สรุปผลการวิจัย

จากการวิจัยนี้ สามารถสรุปผลการวิจัยได้ ดังนี้

1. องค์ความรู้การใช้สมุนไพรที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา พบว่า ในพระไตรปิฎก หมวดพระวินัยปิฎก โดยเฉพาะใน มหาวีกังค์ (พระวินัยปิฎก เล่มที่ 1) และจุลวรรคกล่าวถึงการรักษาพระภิกษุด้วยสมุนไพร เช่น การอนุญาตให้ภิกษุใช้ ยาตองด้วยสมุนไพร เช่น ยามหาภารตะ, น้ำมัน, น้ำผึ้ง, น้ำอ้อย, และยาที่ทำจากพืช กล่าวถึงการใช้ โอสถ หรือ “โอสถินทรีย์” ได้แก่งของ 5 อย่างที่ภิกษุสามารถเก็บไว้เกิน 7 วันได้ เช่น เนยใส เนยข้น น้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อย เรื่องราวของพระอานนท์ หาสมุนไพรให้ภิกษุที่ป่วย หรือพระพุทธเจ้าทรงแนะนำการดูแลสุขภาพ และในสมัยพุทธกาล ภิกษุสงฆ์ต้องรักษาพยาบาลกันเองเมื่อเจ็บป่วย และแสวงหายารักษาจากญาติหรืออุบาสกอุบาสิกา ซึ่งอาจไม่ได้รับความสะดวก แม้จะมีหมอชีวกโกมารภัจจ์เป็นแพทย์ผู้เชี่ยวชาญ แต่การรักษายังคงต้องดำเนินตามพระวินัย พระสงฆ์ที่ต้องใช้สมุนไพรหรือยาเพื่อรักษาโรค จำเป็นต้องได้รับพระบรมพุทธานุญาตจากพระพุทธเจ้า ซึ่งพระองค์จะพิจารณาอนุญาตเป็นกรณีไป โดยคำนึงถึงความเหมาะสม และประโยชน์ต่อพระพุทธศาสนา

พระพุทธองค์ทรงอนุญาตให้พระสงฆ์สามารถประกอบยารักษาโรคให้กับบุคคลอื่นได้ หากมีความรู้และประสบการณ์ ทั้งนี้การใช้สมุนไพรต้องเป็นไปตามหลักพระวินัย ไม่ใช่เพื่อสะสมหรือเพื่อความเพลิดเพลิน แต่เพื่อรักษาสุขภาพให้เอื้อต่อการศึกษาปฏิบัติธรรม พระองค์ทรงแนะนำให้ใช้ยาในปริมาณที่เหมาะสม รักษาสมดุล เพื่อให้เกิดประโยชน์สูงสุดในการดำรงชีวิตตามหลักพระธรรมวินัย

2. ภูมิปัญญาการใช้สมุนไพรของชุมชนตำบลบ้านวุ่น อำเภอท่าบ่อ จังหวัดหนองคาย พบว่า การใช้สมุนไพรของชุมชนตำบลบ้านวุ่นมีรากฐานมาจากคัมภีร์ตำรายาและภูมิปัญญาที่สืบทอดจากบรรพชน โดยนักปราชญ์ในอดีตได้เรียนรู้ ทดลอง และสั่งสมประสบการณ์ในการรักษาโรค โดยอ้างอิงจากสมุฏฐานของโรคและหลักธรรมชาติเป็นหลัก อย่างไรก็ตาม เมื่อวิทยาการแพทย์สมัยใหม่เจริญก้าวหน้า การรักษาด้วยสมุนไพรจำเป็นต้องได้รับการพัฒนาให้สอดคล้องกับบริบทปัจจุบัน โดยเฉพาะในด้านความหลากหลายของสภาพร่างกายผู้ป่วย และผลกระทบจากฤดูกาลและสิ่งแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลงไป ซึ่งล้วนส่งผลต่อประสิทธิภาพของสมุนไพร

นอกจากนี้ ภูมิปัญญาด้านสุขภาพของชุมชนยังสะท้อนแนวคิดของศาสตร์อายุรเวทที่มองว่าการละเมิดกฎของธรรมชาติทั้ง 4 ประการ (คือ ดิน น้ำ ลม ไฟ) เป็นเหตุแห่งความเจ็บป่วย ซึ่งแตกต่างจากมุมมอง

มองของการแพทย์แผนปัจจุบันที่มักไม่คำนึงถึงปัจจัยธรรมชาติเหล่านี้ อายุรเวทจึงถือเป็นศาสตร์แห่งชีวิต ที่เน้นการดำเนินชีวิตให้สอดคล้องกับธรรมชาติ โดยมีการรักษา การใช้ยา และการมีวินัยในชีวิตเป็น องค์ประกอบสำคัญในการดูแลสุขภาพอย่างยั่งยืน

3. แนวทางการบูรณาการภูมิปัญญาท้องถิ่นในการใช้สมุนไพรพื้นบ้านตามแนวพระพุทธศาสนา ของชุมชนตำบลบ้านวุ่น อำเภอบำบ่ง จังหวัดหนองคาย พบว่า เป็นกระบวนการที่ผสมผสานองค์ความรู้ด้านสมุนไพรและหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาเข้าด้วยกัน เพื่อให้เกิดประโยชน์สูงสุดในการดูแลสุขภาพ ทั้งร่างกายและจิตใจ โดยมีหลักสำคัญดังนี้

3.1 ความสมดุลระหว่างร่างกายและจิตใจ การดูแลสุขภาพตามแนวทางพระพุทธศาสนา ไม่ได้มุ่งเน้นเพียงการรักษาร่างกาย แต่ยังรวมถึงการดูแลจิตใจด้วย เนื่องจากเชื่อว่าหลายโรคมีต้นเหตุมาจากความเครียด ความวิตกกังวล และอารมณ์ที่ไม่สมดุล การใช้สมุนไพรจึงมุ่งเน้นไปที่การปรับสมดุลของธาตุในร่างกาย เช่น การบำรุงน้ำดี บำรุงหัวใจ หรือขับลม รวมถึงการปฏิบัติธรรมเพื่อเสริมสร้างความสงบในจิตใจ

3.2 การใช้สมุนไพรในลักษณะบำบัด สมุนไพรที่ใช้ในการรักษาตามแนวพุทธมีสรรพคุณ เฉพาะสำหรับบรรเทาอาการเจ็บป่วย เช่น การขับลมในลำไส้ แก้อาการปวดท้อง หรือบรรเทาไข้ สมุนไพร บางชนิดช่วยให้ร่างกายฟื้นตัวและปรับสมดุล เช่น น้ำต้มจากสมุนไพรอย่างบัวเห้ง้า ขี้กา หรือกะเพรา ซึ่งมีสรรพคุณในการปรับสมดุลธาตุ ช่วยให้ร่างกายแข็งแรงและมีพลังในการดำเนินชีวิตตามหลักธรรม

3.3 การดูแลสุขภาพจากภายในและการปรับวิถีชีวิต การรักษาในแนวพุทธไม่ได้เน้นเพียง การใช้ยาเพื่อรักษาโรคเฉพาะจุด แต่ยังมุ่งเน้นการปรับเปลี่ยนพฤติกรรมและวิถีชีวิต เช่น การรับประทานอาหารที่มีประโยชน์ การหลีกเลี่ยงอารมณ์ที่ทำให้เกิดความไม่สมดุลในร่างกาย และการใช้สมุนไพรเสริม สร้างสุขภาพจากภายใน โดยแนวทางนี้จะช่วยให้สุขภาพดีขึ้นในระยะยาวและส่งเสริมการมีชีวิตที่สมดุล ตามหลักพระพุทธศาสนา

3.4 การเชื่อมโยงกับธรรมชาติ สมุนไพรในแนวพุทธไม่ได้ถูกใช้เพียงเพื่อรักษาโรค แต่ยังเชื่อมโยงกับธรรมชาติ โดยเลือกใช้พืชสมุนไพรที่มีคุณสมบัติเสริมสร้างธาตุในร่างกาย เช่น รากไม้ ใบพืชที่มี สรรพคุณเป็นยาบำรุง หรือช่วยขับลม ซึ่งเป็นการใช้ประโยชน์จากธรรมชาติโดยไม่ทำลายสิ่งแวดล้อม การรักษาในแนวพุทธจึงเน้นการใช้สมุนไพรอย่างยั่งยืน และสอดคล้องกับวิถีชีวิตที่เคารพธรรมชาติ

3.5 การบำบัดโรคทางใจด้วยสมุนไพรและการปฏิบัติธรรม การรักษาแบบองค์รวมใน แนวพุทธไม่เพียงแค่อุเลร่างกาย แต่ยังรวมถึงการบำบัดจิตใจ เช่น การใช้สมุนไพรบรรเทาอาการเครียด เช่น การใช้ยาหอมเทพจิตร ยาหอมนวโกฐ หรือสมุนไพรที่ช่วยให้จิตใจสงบ การใช้สมุนไพรควบคู่กับการ สวดมนต์ ทำสมาธิ และการฝึกสติ เป็นแนวทางที่ช่วยให้ผู้ป่วยโรคทางใจ เช่น ความเครียด โรคซึมเศร้า หรือความวิตกกังวล มีจิตใจที่สงบและเข้าถึงความสุขภายใน

3.6 การใช้สมุนไพรบำบัดแบบสุขภาพองค์รวม การรักษาสุขภาพในแนวทางพระพุทธศาสนาให้ความสำคัญกับการดูแลทั้งร่างกาย จิตใจ และจิตวิญญาณอย่างสมดุล ซึ่งสามารถทำได้โดยการรักษาสมดุลของธาตุทั้งสี่ (ดิน น้ำ ลม ไฟ) ในร่างกาย ด้วยสมุนไพร เช่น ขมิ้น กระชาย ฟ้าทะลายโจร เพื่อเสริมสร้างความสมดุลของร่างกายและลดความเครียด การใช้สมุนไพร่วมกับการฝึกสติ เช่น การดื่มชาสมุนไพรอย่างมีสติ หรือการใช้น้ำมันหอมระเหยเพื่อช่วยเสริมสร้างความสงบ การฟื้นฟูสุขภาพตามธรรมชาติ ด้วยสมุนไพรที่ช่วยบำรุงระบบย่อยอาหาร ระบบไหลเวียนโลหิต และการล้างสารพิษในร่างกาย การเสริมสร้างปัญญาผ่านการเรียนรู้เกี่ยวกับสมุนไพร ซึ่งช่วยให้เข้าใจสุขภาพแบบองค์รวม และสามารถนำความรู้นี้ไปใช้ดูแลสุขภาพของตนเองและครอบครัว

การบูรณาการภูมิปัญญาท้องถิ่นในการใช้สมุนไพรพื้นบ้านตามแนวพระพุทธศาสนานั้น เป็นแนวทางที่มุ่งเน้นการรักษาสุขภาพแบบองค์รวม โดยผสมผสานองค์ความรู้ด้านสมุนไพรเข้ากับหลักธรรมของพระพุทธศาสนา การรักษาไม่เพียงแต่เป็นการบรรเทาอาการทางกาย แต่ยังช่วยเสริมสร้างสมดุลทางจิตใจและจิตวิญญาณ ทำให้เกิดสุขภาพที่ดีอย่างยั่งยืน ทั้งนี้ แนวทางดังกล่าวสามารถนำไปปรับใช้ในชุมชนหรือสังคมที่ต้องการฟื้นฟูภูมิปัญญาท้องถิ่นและการแพทย์แผนไทยให้สอดคล้องกับวิถีชีวิตในปัจจุบันได้อย่างมีประสิทธิภาพ

5. อภิปรายผลการวิจัย

การวิจัยเรื่อง แนวทางการบูรณาการภูมิปัญญาท้องถิ่นในการใช้สมุนไพรพื้นบ้านตามแนวพระพุทธศาสนาของชุมชนตำบลบ้านवान อำเภอลำบั่ว จังหวัดหนองคาย สามารถอภิปรายผลได้ว่า

การใช้ภูมิปัญญาการใช้สมุนไพรของชุมชนตำบลบ้านवान เกิดจากการผสมผสานหลักธรรมสำคัญไว้ในวิถีการดำเนินชีวิตหลายประการ เช่น ธาตุ 4, นิยาม 5, อริยสัจ 4, อิทธิบาท 4, พุทธานุสสติ, พรหมวิหาร 4, สังคหวัตถุ 4 และสุข 2 ทำให้เกิดกระบวนการเรียนรู้ในการแก้ปัญหาและพัฒนาชีวิต โดยเฉพาะการใช้ความรู้ในการรักษาความเจ็บไข้ได้ป่วย องค์ความรู้ต่างๆ ได้ถูกนำมาใช้ในการบำบัดรักษาอาการเจ็บป่วยขั้นพื้นฐานที่ประสบอยู่เป็นประจำ ได้แก่ อาการเกี่ยวกับโรคทางเดินอาหาร เช่น ท้องอืดท้องเฟ้อ ปวดท้อง ขับลม สมานแผลในลำไส้ เป็นต้น อาการที่เกี่ยวกับโรคทางเดินหายใจ เช่น หวัด คัดจมูก เจ็บคอ หลอดลมอักเสบ เป็นต้น อาการที่เกี่ยวกับทางเดินปัสสาวะ เช่น แก้วน้ำ ขับปัสสาวะ เป็นต้น และอาการที่เกี่ยวข้องกับระบบต่างๆ ของร่างกาย เช่น แก้อาการปวดศีรษะ กระจายเลือดลม แก้ไข้ รักษาอาการต่างๆ ของสตรี ไม่ว่าจะเป็นอาการประจำเดือนมาไม่เป็นปกติ ปวดประจำเดือน แก้กษัย แก้วปวดเมื่อย ซึ่งอาการและโรคต่างๆ เป็นอาการที่ไม่รุนแรงมากนัก ปลอดภัยจากการบำบัดเนื่องจากไม่มีผลข้างเคียงของสมุนไพร เป็นการใช้ทรัพยากรจากธรรมชาติ ทำให้ประหยัดค่าใช้จ่าย หาได้ง่าย สามารถใช้ทดแทนยาแผนปัจจุบัน ทำให้เกิดการดูแลสุขภาพแบบพึ่งตนเองด้วยสมุนไพรเหมือนกับในสมัยพุทธกาล ซึ่งสอดคล้องกับงานวิจัยของ

พระขจร ขนดิสารโ (มุณินคำ) (2566) ได้ทำการวิจัยเรื่อง พุทธบูรณาการการรักษาโรคของหมอเมืองโฮงฮอมผญา พบว่า โรคในพระไตรปิฎกแบ่งออกเป็น 2 ประเภท คือ โรคทางกายและโรคทางใจ โดยพระพุทเจ้าทรงมีแนวทางในการรักษาโรคผ่าน การป้องกันและการรักษา ซึ่งการรักษาโรคทางกายแบ่งออกเป็น 5 กลุ่ม ได้แก่ การรักษาโดยใช้สมุนไพร การรักษาโดยหลักโภชนปฏิบัติ การรักษาโดยวิธีการทางการแพทย์ การรักษาโดยใช้ธรรมะ การรักษาโดยวิธีอื่นๆ เช่น การใช้สัจจกิริยาและการสร้างกุศลกรรม ส่วนการรักษาโรคทางใจนั้น พระพุทธองค์ทรงนำหลักธรรมชั้นสูงมาช่วยพัฒนาจิตให้เกิดสมดุลและความสงบ ซึ่งเป็นกระบวนการบำบัดรักษาทางจิตใจ หมอเมือง “โฮงฮอมผญา” เป็นระบบการรักษาโรคด้วยภูมิปัญญาพื้นบ้านที่ผสมผสานหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาเข้ากับศาสตร์พื้นบ้าน โดยมีรากฐานจากภูมิปัญญาที่สืบทอดกันมาตั้งแต่บรรพบุรุษ แล้วนำหลักพุทธธรรมมาเสริมเพื่อให้การรักษามีมิติทางศีลธรรม วิธีการรักษาโรคทางกาย ของหมอเมือง “โฮงฮอมผญา” ได้แก่ การดื่มน้ำบำรุงร่างกาย การคลายกล้ามเนื้อเส้นเอ็นด้วยสมุนไพร การบำบัดด้วยวิธี อย่างขาง ตอกเส้น แห้เท้าสมุนไพร เช็ดใบไม้ แห้เขาควาย อย่างยาสมุนไพร อบสมุนไพร เป็นต้น การรักษาโรคทางใจ ใช้กระบวนการบำบัด ได้แก่ 1) พิธีกรรมบำบัด เช่น การสวดมนต์ 2) กายบำบัด เช่น การปฏิบัติสมาธิเพื่อให้จิตสงบ 3) การสนทนาธรรม กับพระคิลาณุปัฏฐากเพื่อเสริมสร้างความรู้และปลูกปลอมน้อมจิตใจ 4) การถือปฏิบัติ เช่น การควบคุมอารมณ์และการนำหลักพุทธธรรมมาประยุกต์ใช้ หลักธรรมที่ใช้ในการรักษา ได้แก่ สติปัฏฐาน 4, อิทธิบาท 4, โพชฌงค์ 7, มรรคมีองค์ 8 และพรหมวิหาร 4 ซึ่งช่วยเสริมสร้างสติ สมาธิ และสมดุลของจิตใจ ส่งผลให้ร่างกายแข็งแรงเมื่อจิตใจดี ร่างกายย่อมดีตาม ถือเป็นกระบวนการรักษาที่มีประสิทธิภาพในการกำจัดทุกข์และนำไปสู่การพัฒนาชีวิตให้เกิดเวทนาที่พอใจ

แนวทางการบูรณาการภูมิปัญญาท้องถิ่นในการใช้สมุนไพรพื้นบ้านตามแนวพระพุทธศาสนา เป็นแนวทางที่สามารถช่วยส่งเสริมสุขภาพแบบองค์รวม โดยมีการรักษาทั้งร่างกายและจิตใจควบคู่กัน การใช้สมุนไพรไม่ได้เป็นเพียงการรักษาทางกายภาพเท่านั้น แต่ยังมีความเกี่ยวข้องกับสุขภาวะทางจิตใจและจิตวิญญาณ ซึ่งช่วยให้ประชาชนสามารถดำรงชีวิตได้อย่างสมดุลและยั่งยืน 1) การเสริมสร้างสุขภาวะองค์รวม การบูรณาการสมุนไพรกับการปฏิบัติธรรมช่วยให้ประชาชนมีสุขภาพแข็งแรง ลดความเครียด และมีจิตใจสงบขึ้น 2) การอนุรักษ์และสืบทอดภูมิปัญญา การแพทย์แผนไทยและภูมิปัญญาการใช้สมุนไพร ยังคงได้รับการถ่ายทอดและรักษาไว้ในชุมชนผ่านพระสงฆ์และปราชญ์ชาวบ้าน 3) การมีส่วนร่วมของชุมชน แนวทางนี้ส่งเสริมให้ชุมชนสามารถดูแลสุขภาพตนเองได้โดยใช้ทรัพยากรที่มีอยู่ในท้องถิ่น ลดการพึ่งพายาแผนปัจจุบัน 4) การรักษาที่เป็นมิตรกับสิ่งแวดล้อม การใช้สมุนไพรแบบยั่งยืนช่วยลดผลกระทบต่อธรรมชาติ และสอดคล้องกับหลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง การศึกษานี้แสดงให้เห็นว่าแนวทางการบูรณาการภูมิปัญญาท้องถิ่นในการใช้สมุนไพรพื้นบ้านตามแนวพระพุทธศาสนา เป็นแนวทางที่สามารถนำไปใช้ได้จริงในการดูแลสุขภาพทั้งในระดับบุคคลและชุมชน อีกทั้งยังเป็นแนวทางที่สามารถช่วยฟื้นฟู

ภูมิปัญญาท้องถิ่น และส่งเสริมการแพทย์แผนไทยให้สอดคล้องกับวิถีชีวิตในปัจจุบันได้อย่างมีประสิทธิภาพ ซึ่งสอดคล้องกับงานวิจัยของพระวงศ์สุพัชร ธมมทินโน (อมรกิตติศักดิ์) (2566) ได้ทำการวิจัยเรื่องการบำบัดรักษาโรคด้วยสมุนไพรตามหลักพุทธวิธี, วัดถ้ำกระบอก จังหวัดสระบุรี พบว่า แรงจูงใจเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้ผู้เข้ารับการบำบัดมีสุขภาพที่ดีขึ้นและพึงพอใจกับกระบวนการรักษาด้วยสมุนไพร ซึ่งเป็นทางเลือกที่ปลอดภัย ไม่มีผลข้างเคียง พระพุทธศาสนามีบทบาทโดยตรงในการส่งเสริมสุขภาพจิตผ่านกระบวนการบำบัดทางกายและใจ แนวทางการบำบัดโรคด้วยสมุนไพร ที่วัดถ้ำกระบอกประกอบด้วย การดื่มและอบสมุนไพร เพื่อขับสารพิษและปรับสมดุลของร่างกาย การใช้หลักธรรมทางพระพุทธศาสนา เช่น โพชฌงค์ 7, อธิเบทา 4, ไตรลักษณ์ และอริยสัจ 4 เพื่อควบคุมจิตใจ ผีอกสมาธิ และปล่อยวาง ผลที่ได้รับจากการบำบัด ได้แก่ สุขภาพแข็งแรง สมอปลอดโปร่ง คลายความเครียด เจริญอาหาร กำลังใจดีขึ้น มีจิตใจเบิกบาน มั่นคง และสามารถต่อสู้กับโรคภัยได้ดีขึ้น เป็นแนวทางที่ช่วยพัฒนาคุณภาพชีวิตทั้งกายและใจอย่างสมบูรณ์

6. ข้อเสนอแนะ

1. ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

1.1 การส่งเสริมการบูรณาการภูมิปัญญาท้องถิ่นกับระบบสาธารณสุข ภาครัฐควรให้การสนับสนุนการใช้สมุนไพรพื้นบ้านร่วมกับการแพทย์แผนปัจจุบัน โดยกำหนดแนวทางที่ชัดเจนในการประยุกต์ใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่นในการรักษาโรคและการส่งเสริมสุขภาพ

1.2 การอนุรักษ์และพัฒนาภูมิปัญญาสมุนไพรพื้นบ้าน ควรมีนโยบายสนับสนุนการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับสมุนไพรท้องถิ่น และสร้างศูนย์เรียนรู้เกี่ยวกับการใช้สมุนไพรตามแนวพระพุทธศาสนา เพื่อให้ความรู้แก่ประชาชนและส่งเสริมการใช้ทรัพยากรอย่างยั่งยืน

2. ข้อเสนอแนะในการนำผลวิจัยไปใช้

2.1 การพัฒนาหลักสูตรการเรียนรู้เกี่ยวกับสมุนไพรและพระพุทธศาสนา ควรมีการนำองค์ความรู้ที่ได้จากการวิจัยไปพัฒนาเป็นหลักสูตรการเรียนรู้สำหรับนักศึกษา นักวิจัย และประชาชนทั่วไป เพื่อส่งเสริมการศึกษาด้านสมุนไพรในเชิงพุทธศาสนาให้แพร่หลาย

2.2 การจัดตั้งศูนย์เรียนรู้สมุนไพรตามแนวพุทธศาสนา ควรมีการจัดตั้งศูนย์เรียนรู้ที่ให้ความรู้เกี่ยวกับสมุนไพรพื้นบ้านและหลักธรรมทางพุทธศาสนา เพื่อให้ชุมชนสามารถศึกษาและใช้สมุนไพรได้อย่างถูกต้องและยั่งยืน

3. ข้อเสนอแนะสำหรับการวิจัยครั้งต่อไป

3.1 การศึกษาผลทางวิทยาศาสตร์ของสมุนไพรที่ใช้ในการบำบัดรักษาตามแนวพุทธศาสนา ควรมีการศึกษาวิจัยเพิ่มเติมเกี่ยวกับองค์ประกอบทางเคมีและผลการรักษาของสมุนไพรแต่ละชนิด เพื่อให้สามารถนำไปประยุกต์ใช้ได้อย่างมีประสิทธิภาพและได้รับการยอมรับในวงการแพทย์

3.2 การวิจัยเปรียบเทียบแนวทางการใช้สมุนไพรในแต่ละภูมิภาค ควรมีการศึกษาการใช้สมุนไพรพื้นบ้านตามแนวพุทธศาสนาในพื้นที่อื่นๆ เพื่อเปรียบเทียบแนวทางปฏิบัติ และค้นหาจุดเด่นของแต่ละพื้นที่ที่สามารถนำมาใช้ร่วมกันได้

7. องค์ความรู้ที่ได้รับ

แนวทางการบูรณาการภูมิปัญญาท้องถิ่นในการใช้สมุนไพรพื้นบ้านตามแนวพระพุทธศาสนาของชุมชนตำบลบ้านวุ่น อำเภอท่าบ่อ จังหวัดหนองคาย เป็นกระบวนการที่ผสมผสานความรู้เกี่ยวกับสมุนไพรและหลักธรรมทางจิตใจเข้าด้วยกัน โดยมีแนวทางหลักที่เน้นการรักษาความสมดุลทั้งร่างกายและจิตใจ ดังนี้ 1) การรักษาสมดุลระหว่างกายและใจ ภูมิปัญญาเชิงพุทธไม่แยกการดูแลร่างกายออกจากจิตใจ โดยเชื่อว่าโรคทางกายมักเกิดจากความไม่สมดุลทางจิต เช่น ความเครียด สมุนไพรจึงถูกใช้ในการปรับสมดุลธาตุและบำรุงระบบต่างๆ ของร่างกาย 2) การใช้สมุนไพรเพื่อบำบัด สมุนไพรบางชนิดมีคุณสมบัติเฉพาะ เช่น ขับลม แก้ปวดท้อง หรือปรับธาตุในร่างกาย ตัวอย่างได้แก่ บัวเห้ง้า ขี้กา และกะเพรา 3) การดูแลภายในและปรับวิถีชีวิต แนวคิดเชิงพุทธเน้นการดูแลสุขภาพจากภายใน ผ่านการรับประทานอาหารที่เหมาะสม และการหลีกเลี่ยงพฤติกรรมที่ทำให้เสียสมดุล พร้อมใช้สมุนไพรเสริมสร้างความแข็งแรงของร่างกาย 4) การเชื่อมโยงกับธรรมชาติ สมุนไพรไม่ใช่เพียงยารักษาโรค แต่เป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ การใช้สมุนไพรอย่างยั่งยืนจึงสอดคล้องกับหลักไม่เบียดเบียนธรรมชาติ 5) การบำบัดจิตใจ ชาสมุนไพรหรือยาหอม เช่น นวโกฐ ช่วยคลายเครียดและบรรเทาอาการนอนไม่หลับ ขณะเดียวกันการสวดมนต์หรือทำสมาธิช่วยเสริมจิตใจให้สงบ 6) การรักษาตามแนวพุทธ การใช้สมุนไพร เช่น ขมิ้น กระชาย และฟ้าทะลายโจร ควบคู่กับการฝึกสติ ช่วยปรับสมดุลธาตุทั้งสี่ในร่างกายและจิตใจตามแนวพุทธศาสนา 7) การเสริมสร้างปัญญาผ่านสมุนไพร การเรียนรู้เกี่ยวกับสมุนไพรส่งเสริมปัญญาและความตระหนักในสุขภาพ การปลูกและแปรรูปสมุนไพรยังส่งเสริมการพึ่งพาตนเองอย่างยั่งยืน

การใช้ภูมิปัญญาเชิงพุทธในการใช้สมุนไพรเพื่อสุขภาพจะองค์รวมเป็นการผสมผสานการดูแลทั้งร่างกายและจิตใจ การใช้สมุนไพรควบคู่กับหลักพุทธศาสนาเช่น การฝึกสติ การทำสมาธิ และการรักษาความสมดุลของธาตุภายในร่างกายจะช่วยเสริมสร้างสุขภาพที่ดี ปัญญาที่ลึกซึ้ง และความสุขที่ยั่งยืนในชีวิต ดังภาพที่ 1

ภาพที่ 1 องค์ความรู้ที่ได้รับ

เอกสารอ้างอิง

- เฟิง เฉิง และเหยียน เจีย. (2565). ยุทธศาสตร์แห่งชาติเพื่อการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรที่เกี่ยวข้องกับ ศาสตร์การแพทย์แผนจีนอย่างยั่งยืน: การจัดตั้งธนาคารเชื้อพันธุ์พืชสมุนไพรจีนแห่งชาติ. *วารสาร การแพทย์แผนจีนในประเทศไทย*, 1(1), 23-34. <https://he01.tci-thaijo.org/index.php/TJTCM/article/view/257234/173641>
- พระขจร ขนติสารโร (มุนินคำ). (2566). *พุทธบูรณาการการรักษาโรคของหมอเมืองโฮงฮอมผญา*. (วิทยานิพนธ์ พุทธศาสตรมหาบัณฑิต). พระนครศรีอยุธยา: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระบุญร่วม ปากโร (ผ่านทอง). (2558). การศึกษาวิเคราะห์หลักชั้นตาธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท กับการอบสมุนไพรรักษาสุขภาพในปัจจุบัน. *วารสารวันมัญจนาแห่งพุทธศาสตร์ปริทรรศน์*, 2(1), 57-63. https://so06.tci-thaijo.org/index.php/Vanam_434/article/view/247624

- พระวงศ์สุพัชร ธรรมทินโน (อมรกิตติศักดิ์). (2566). การบำบัดรักษาโรคด้วยสมุนไพรตามหลักพุทธวิธี, วัดถ้ำกระบอก จังหวัดสระบุรี. (วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต). พระนครศรีอยุธยา: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- มณฑา จินดา. (2561). คัมภีร์การแพทย์แผนไทย: การใช้สมุนไพรในการรักษา. (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพฯ: การแพทย์แผนไทย.
- ราตรี ฤทธิรัตน์, อุมพร ปุณฺณโสพรรณ และวันดี สุทธรังสี. (2548). การดูแลพื้นฐานการส่งเสริมสุขภาพผู้สูงอายุในชุมชนแห่งหนึ่งในจังหวัดนครศรีธรรมราช. *วารสารสภาการพยาบาล*, 20(2), 30-43. <https://he02.tci-thaijo.org/index.php/TJONC/article/view/2243>
- เรมวอล นันทศุภวัฒน์, สมใจ ศิริกมล, สุชาดา จิระมหาวิทยากุล และมาลีจิตร ชัยเนตร. (2558). การดูแลสุขภาพตามแนววิถีธรรมชาติ: การพัฒนาการสร้างเสริมสุขภาพ แบบองค์รวมของโรงพยาบาลแม่ลาว. *พยาบาลสาร มหาวิทยาลัยเชียงใหม่*, 42(1), 222-232. <https://he02.tci-thaijo.org/index.php/cmunursing/article/view/57282/47499>
- วิทยา ลัมจิตรกร. (2561). การฟื้นฟูภูมิปัญญาการแพทย์พื้นบ้านเพื่อสุขภาพองค์รวมที่สัมพันธ์กับการพึ่งตนเองของกลุ่มชาติพันธุ์ไทยลาวในประเทศไทยและสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว. *วารสารมนุษยและสังคม มหาวิทยาลัยราชภัฏศรีสะเกษ*, 2(2), 64-84. <https://so08.tci-thaijo.org/index.php/jhuso/article/view/566>

